

СОЦІАЛЬНО-ТОПОГРАФІЧНА СТРУКТУРА ЛУЦЬКА X–XIV ст. ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

В статті проаналізовано соціально-топографічну структуру і особливості планування феодального Луцька X–XIV ст., визначено місцезнаходження окремих соціо-топографічних частин (Дитинця, Окольного міста, Середмістя) міста шляхом дослідження майданів-ринків, кварталів з їх забудовою, простежено основні етапи в розвитку фортифікації Луцька, локалізовано архітектурні споруди, з'ясовано характерні особливості розташування передмість.

Ключові слова: соціальна топографія, Луцьк, X–XIV ст.

Питання історико-топографічного характеру, які складають частину історії міст, залишаються недостатньо розробленими в історіографії. Історична топографія відображає взаємозалежність пов'язаних з людською діяльністю об'єктів з елементами рельєфу, з природними умовами. В свою чергу історична топографія міст визначається загальними закономірностями, зумовленими історичним процесом.

Дослідження історичної топографії середньовічного Луцька, який був центром князівства – одним з головних міст Галицько-Волинської держави, є важливим аспектом вивчення історії міста, актуальним для висвітлення історії Волині, і дозволяє зробити важливі висновки стосовно історії розвитку і структури середньовічних міст взагалі.

Головними джерелами дослідження соціо-топографії Луцька X–XIV ст. є археологічні джерела, отримані внаслідок проведення археологічних розкопок М.Говденком, Б.Колоском, М.Кучинком, М.Малевською, С.Терським та керівниками археологічних експедицій Луцького історико-культурного заповідника.

Окремі питання даної проблеми знайшли своє відображення в працях російських, українських та польських істориків XIX – початку XX ст. (А.Перлшгейна, О.Левицького, Л.Орди)¹.

Серед досліджень другої половини XX ст. важливими є праці М.М.Кучинка², присвячені вивченню міських укріплень та поселенської структури Луцька княжих часів; дослідження матеріальної культури та історичної топографії Луцька середньовічної доби С.В.Терським³, історії Луцького замку П.О.Троневицем⁴; дослідження пам'яток монументальної середньовічної архітектури Луцька М.Малевською⁵; архітектурно-історичний аналіз пам'яток світської та культової архітектури міста, здійснений Б.В.Колоском та Р.Г.Метельницьким⁶.

Луцьк (в писемних середньовічних джерелах Лучеськ), як і більшість міст Русі, мав типову територіальну структуру, яка включала в себе дитинець – осередок влади князя, окольне місто – головний укріплений посад поряд з дитинцем, осередок економічного та культурного життя, середмістя та околиці. Однозначного поняття “місто” стосовно території, центром якої був Луцьк, в княжі часи не існувало. На це звернув увагу ще М.Костомаров⁷. Під назвою міста у літописі в одному випадку мається на увазі вся територія, що безпосередньо залежала від нього, в іншому – лише княжий замок – дитинець, та власне міська округа – “Луцька волость”⁸, яка охоплювала лише басейни приток у тій частині течії р.Стир, де стояв Лучеськ – р.Полонки (Чорногузки) та ін. С.В.Терський вважає містом всю поселенську агломерацію (зосередження на певній незначній території стабільних археологічних пам’яток – поселень з могильниками), яка своїм існуванням завдячує осередку політичного, економічного та культурного життя⁹.

Історію міста прийнято починати із заснування перших укріплень поселення. Найдавнішою укріпленою частиною багатьох княжих міст традиційно вважається *дитинець*. Ним слугував замок – укріплений центр міста, в тому числі і Луцька, де розташовувалися адміністративні та храмові будівлі, жили князь з дружиною, його челядь, духівництво. Місце розташування дитинця княжого Лучеська, на відміну від інших міст Галицько-Волинської Русі, дискусій не викликало. В цьому відношенні потрібно завдячувати добрій збереженості луцьких архівів після 1540 р., що стали відомі науці ще з ХІХ ст., а також безперервності у розвитку міста. Однією із причин, з якої історичний центр Лучеська не змінив свого місця розташування, було, окрім історичної традиції, функціонування монументальних оборонних та храмових споруд на острові поміж головним руслом р.Стир та Глушцем.

Археологічні дослідження культурного шару, проведені на території замку М.Говденком, Б.Колоском, М.Кучинком, М.Малевською та С.Терським, дозволили реконструювати частину первісного рельєфу замкового пагорбу, простежити етапи його заселення, межу дитинця та особливості його дерев’яно-земляних укріплень, топографію забудови. Співставлення розмірів культурного шару на різних ділянках замчища з сучасним рельєфом свідчить про значно більший ухил майданчика дитинця в давнину. Первісно тут була найвища ділянка піщано-глинистої дони в заплаві р.Стир. Отже, острів, займаючи домінуюче становище по відношенні до території, яка його оточувала, міг бути заселеним одночасно з найближчими від нього береговими терасами Гнідави, Красного, Хмельника. В епоху містоутворення (VIII–X ст.) згадані урочища разом формували

потужний поселенський комплекс, центром якого, очевидно, був укріплений острів¹⁰.

У світлі археолого-архітектурних та геологічних робіт простежуються три основні етапи в розвитку фортифікацій Луцька. На першому етапі вони були дерево-земляними. В 1991 р. на відстані п'яти метрів від південної стіни існуючого нині замку С.Терський відкрив залишки валу висотою 0,5 м і шириною 3–4 м, який оточував слов'янське городище. У X ст. воно вже не функціонувало, про що свідчать рештки тогочасних будівель, що його перекривали. Проте поселення в цьому місці продовжувало зберігати високий соціальний статус, свідченням чого слугує досліджена тут ювелірна майстерня. З'ясовується, що на останньому етапі існування (кінець X ст.) це поселення, разом з майстернею ювеліра, було спалене. Після цього розпочалося спорудження нового городища з потужним валом, однак з напільного боку. З цією метою було частково прокопано та поглиблено існуючий рів, що відокремив з південно-західного боку майданчик дитинця від решти острова. Судячи з контурів мису, городище було округлим і досягало в діаметрі близько 90 м. Його форма, розміри, а також конструкція валу були досить характерними для міст Волині.

Стратиграфічне вивчення земляного валу платформи показало, що останній був закладений в X ст., тричі досипався, отримавши завершену форму мабуть у XI ст. Такий висновок підтверджують як різний колір ґрунту, так і вуглисті прошарки, що відокремлюють один від одного етапи зведення валу. На першому етапі спорудження вал мав висоту близько 1 м, а ширину основи – близько 5 м. Ґрунт для його будівництва брався на місці, тобто при копанні рову одночасно насипали і вал. Для зміцнення глиняно-піщаного насипу на другому етапі спорудження, параметри валу досягали: три метри висоти та 10–12 метрів ширини в основі. На його вершині зафіксована яма від стовпа діаметром 0,3 м, який був складовою частиною дерев'яної стіни на валу. Потужність валу не всюди була однаковою. У місцях, де схил мису був достатньо крутим та високим, розміри валу були значно меншими. Очевидно, вал оточував по периметру весь дитинець, форма майданчика якого відповідала природним обрисам пагорба. З південного заходу до нього прилягало Окольне місто, бокові сторони якого оточувалися рукавами Стиру і болотами, а центральна – валом¹¹.

На другому етапі спорудження дитинця,десь на рубежі XII–XIII ст., його земляні вали замінили кам'яні мури, рештки яких виявлені М.Говденком, М.Кучинком та М.Малевською в 1978–1986 рр. під цегляною готичною кладкою Стирової вежі та під стінами замку. Мури товщиною 1,5–3 м були викладені характерною романською кладкою з колотих ка-

менів, а “шви” між ними заповнювалися щебенем та розчином. З боку замкового подвір’я до приміщення веде строгий портал, викладений з ретельно обтесаних вапнякових блоків. В основі порталу знаходиться кам’яний поріг з обтесаного кам’яного блоку, а перед ним – площадка, що фіксує тогочасне подвір’я¹². Можливо, будівництво кам’яних мурів пов’язане з піднесенням міста, яке з середини XII ст. стало центром удільного Луцького князівства, де княжив Ярослав Ізяславович.

Нарешті, третій етап функціонування дитинця пов’язаний із спорудженням цегляного замку з трьома вежами, що повністю повторив план кам’яного і був зведений на залишках старих мурів навіть без їх нівелювання. Точну дату початку його будівництва назвати важко, проте дослідники вважають, що він був закладений наприкінці XIII ст. за князювання Мстислава Даниловича. Про це свідчить його архітектура. По-перше, явно доготичні форми Владичої і навіть ранньоготичні (1250–1300 рр.) форми В’їзної і Стирової веж дозволяють віднести спорудження цегляного замку до часу, коли готика лише починала поширюватись на території Польщі і Волині і до початку XIV ст. ще не дістала тут значного розповсюдження. По-друге, стіни замку з щілиноподібними бійницями, призначеними для стрільби з лука і арбалета, вказують на зведення їх в період до масового застосування вогнепальної зброї, тобто до XIV ст.

Характер оборонних споруд, очевидно, багато в чому залежав від наявності будівельних матеріалів. Щодо Луцька, то неподалік від нього, над притокою Стиру – р. Черногузкою, біля городища часів Київської Русі Коршева, є каменоломні, які розроблялися і у ще більш давні часи. Можливо, звідти на човнах-довбанках камінь довозили в місто. Аналогічний човен був знайдений на дні Стиру. Ймовірно, що з цього каменю й був споруджений дитинець¹³. Після зруйнування він уже не відновлювався. Лише через декілька десятків років на його місці було розпочато будівництво цегляного замку, складовими частинами якого стали три вежі – В’їзна, Стирова та Владича, а також стіни між ними. В першій половині XIV ст. був викопаний рів, заповнений водою, який відділяв Верхній замок від Нижнього.

Забудова майданчика дитинця була досить щільною вже в перший період його існування, про що свідчать результати розкопок поблизу Владичої вежі в 1992 р. Потужність культурного шару дитинця коливається від 2,5 до 7 м. В центрі він досягає 5 м. Понижені ділянки дитинця, як і інші понижені частини міського культурного шару на острові Лучеськ, мають здатність зберігати органічні рештки. На жаль, ця особливість притамана, головним чином, лише культурним шарам XIV–XV ст. – періоду, коли швидкість росту відкладень була найвищою. Завдяки цьому в роз-

копі поблизу Стирової вежі в 1990 р. було виявлено рештки дерев'яного двокамерного будинку, рівень долівки якого співпадає з рівнем входу в цокольний поверх Стирової вежі, тобто період існування будівлі співпадає з часом спорудження кам'яного цоколя Верхнього замку. Дендрохронологічний аналіз спилу з основої балки, яка залишилася з конструкції дерев'яного будинку, проведений професором Лісотехнічного інституту В.Г. Коліщуком у Львові, дозволяє встановити вік цієї споруди: 1332 ± 10 р.¹⁴.

Важливими є дослідження ділянки Владичого двору, проведені в 1992 р. Вони дали можливість встановити час зведення першої великої будівлі в цьому місці – XIII ст. Очевидно, це була перша капітальна резиденція луцьких єпископів. З документів пізнішого часу відомо про практику поділу території дитинця між світською, князівською та духовною єпископською владою. Важливі зміни у забудові дитинця повинні були статися приблизно у середині XII ст., коли місто перетворюється на великий політичний та культурний центр Волинського князівства. Найважливішими спорудами будь-якого дитинця були храм та житлова будівля володаря. Первісних будівель храму та князівського палацу до сьогодні не зафіксовано. Можна лише вважати, що вони були дерев'яними¹⁵, а їх рештки могли бути знесеними у другій половині XII чи на початку XIII ст., коли споруджувалась кам'яна церква Іоанна Богослова, що стояла посеред Верхнього замку. Спочатку вона служила князівською усипальницею, а з середини XIII ст. – єпископською кафедрою.

Вперше церква згадується в Галицько-Волинському літописі під 1288 р.¹⁶ Важливе значення споруди в історії та композиції міста дало підставу автору Новгородського літопису, який висвітлював події XIV–XV ст., назвати його “Лучеськ Великий на Стирі Іван”¹⁷. Історична традиція тривалий час приписувала будівництво храму різним господарям краю: Юрію I Львовичу, Юрію II Тройденевичу і Любарту Гедеміновичу. Звичайно, всі названі князі мали свій інтерес у зміцненні православного центру в Луцьку, але хронологічно не могли стати засновниками церкви. З археологічних розкопок 1980-х років випливає, що храм зведено з візантійської плінфи¹⁸. Названий будматеріал зовсім виходить з ужитку в середині XIII ст., а волинсько-галицькі князі, починаючи з Данила, користувались у будівельній справі іншою цеглою – пальчастою чи жолобковою, або так званою литовкою. Можливо, побудова соборного храму київськими будівничими була приурочена до утворення окремої єпископії, на можливість заснування якої у 70-і рр. XII ст. за князя Ярослава Івана Ізяславича (1155–1180) або його синів звертав увагу ще М. Грушевський¹⁹. Спорудження церкви при цьому князеві є цілком ймовірним, особливо якщо брати до уваги той факт, що Ярослав Ізяславович біля двох років

займав Київський престол і, повернувшись до Луцька в 1175 р., міг привезти з собою київських майстрів-будівельників. Це, на думку М.Малевської, дозволяє твердити, що церква Іоанна Богослова була побудована в 70-х роках XII ст. (після 1175 р.) і слугує першою щодо часу зведення монументальною спорудою Луцька²⁰. За традиціями княжої України-Русі, храм було посвячено в ім'я св.Іоанна Богослова (Євангеліста), християнського патрона князя. Церква використовувалась для зберігання державного майна і судових книг. А згідно з давньою традицією, в ній хоронили найбільш видатних людей.

Розташований в центрі укріпленого майданчика дитинця соборний храм немовби розділяв та одночасно об'єднував у єдине ціле його князівську та єпископську частини. Дослідження владичого двору, розташованого у північній половині дитинця, показали, що від нього збереглися сліди каркасу, рештки дерев'яних стовпів діаметром 35–40 см, заглиблених на 1 м, глиняна долівка із слідами дерев'яної підлоги та фундамент великої печі діаметром до 2 м, можливо, каміну, складеного із нетипових для європейської архітектури, приблизно прямокутних, слабо випалених керамічних блоків (самана) із сторонами 17–25 см. Товщина стовпів та глибина, на яку вони були вкопані, свідчила про масивність будівлі єпископської резиденції, а керамічні блоки, характерні для степових районів, разом із скляним посудом, зібраним поруч, вказують на культурний зв'язок із Сходом, особливо у період панування Золотої Орди. Описана будівля проіснувала порівняно недовго. Близько рубежу XIII–XIV ст. вона була спалена²¹.

Окольний замок на сьогодні залишається найменш вивченою в археологічному відношенні ділянкою старожитного Лучеська. На цій території розміщувалися головні посадські церкви міста та двори найвпливовішої шляхти. Окольний замок був обнесений почасти цегляною стіною, а частково – дерев'яною, спорудженою із зрубів-городень. На них укладався поміст з колод. Стрільців захищало завершення зовнішньої стіни городень з дахом, яке в літописах називається заборолом. Складовою частиною укріплень Нижнього чи Окольного замків виступали чотири муровані і чотири дерев'яні вежі.

Окольне місто (територія Окольного замку) з південно-західної сторони було укріплене валом та глибоким ровом, слід якого добре зберігся. Залишки укріплень XIV ст. – кам'яної стіни з півдня та земляного валу з північної сторони – були обстежені археологами в 1991 р. Якщо південно-західна лінія укріплень, рів якої добре простежується у геологічних свердловинах, була споруджена одночасно з укріпленнями дитинця, то у такому разі планувальна структура міста повністю відповідала б загальноприйнятому у слов'ян IX–X ст. типу складних городищ²².

Найдавнішим храмом посадської частини княжого Лучеська традиційно вважається церква св. Дмитра. Вона знаходилась в південно-східній частині Окольного замку. Згідно з пізнішими згадками, зафіксованими в різних документах, храмова споруда була збудована при великому київському князі Мстиславі Великому (синові Володимира Мономаха), який у 1264 р. успадкував Луцьку волость²³. До княжої доби доречно віднести три інші церкви східного обряду, які були розташовані в Окольному місті: св. Петра, св. Якова та св. Катерини. Ділянки названих споруд були забудовані протягом XVI–XVII ст., що утруднює їх детальну локалізацію.

Дослідник історії Луцька Л. Орда вказує, що церква св. Якова знаходилась на місці, зайнятому пізніше боніфратським монастирем²⁴. Церква св. Якова Апостола вперше згадується в грамоті князя Свидригайла 1449 р.²⁵ Місцеві католики називали цей храм першим фарським костелом. Але архітектура храму, зверненого вівтарем до сходу, і давні документи переконують, що церква св. Якова початково була православною²⁶. На той час храм належав до єпископії, а погост його перебував у приватному володінні.

Відомостей про церкву св. Петра Апостола в Окольному замку не подає жодний опис Луцького староства. Відомий дослідник Луцької старовини О. Левицький серед актів 1586 р. зустрів згадку про “пустий ґрунт” Петровської церкви, що недвозначно кваліфікував церкву, як неіснуючу²⁷. Єдиним джерелом до локалізації храму служить інвентар Луцької греко-католицької єпископії 1607 р. Згідно з ним, погост колишньої церкви знаходився відразу за мостом, що вів з Верхнього замку. На старожитні мури вказував досить помітний пагорб на окраїні Замкової площі²⁸ (тепер це ділянка на розі Кафедральної площі і вул. Платниці). Краєзнавець А. Перлштейн, знавець луцьких актів, локалізував церкву св. Петра недалеко від Дмитрівської, але також поза межами шляхетських дворів²⁹.

Особливу увагу привертає церква св. великомучениці Катерини. Легенди пов'язують її будівництво з водохрещенням лучан, тому логічно було розмістити храм поблизу р. Стир. Краєзнавча традиція (Ф. Савлущинський, А. Войніч, А. Дублянський та ін.) безпелаяційно локалізувала церкву в районі євангельської кірхи, хоча за часів князя Володимира ця заболочена ділянка була непридатною для осідлості. В переліку давніх церковних цвинтарів документ називає плац св. Катерини в Окольному замку, на який від 1449 р. мав привілей Луцький кафедральний собор³⁰. Інвентар засвідчує забудову Катерининського погосту паном Романом Козельським, дім якого успадкували його нащадки, але “невідомо за яким правом”³¹. На думку дослідника топографії церковних погостів на території Луцького замку Б. Сайчука, у тексті оригіналу стояло інше прізвище – Ко-

зинського. Князі (а не пани) Козельські не фігурують в історії Луцька, на-
впаки: численна шляхта Козинського ключа була зобов'язана утримувати
чотири городні на різних відтинках окольної стіни. Двір одного з них –
Олехна (і наступний, пана Свіщовського) – замикав перелік садиб Окольного
міста і знаходився, мабуть, на ділянці поміж Пінською і Безимянною
вежами, де Козинські відповідали за городню. Десь тут, понад Глушцем,
мало знаходитись розбудоване Романом Козинським церквище, яке ін-
вентар 1607 р. називає “плацом св.Катерини”³². Прив'язка садиби церкви
св.Катерини до замкової площі Воротньої брами і шляхетських садиб по-
над ровом Верхнього замку дає підстави для локалізації залишків храму
на початку вул.Плитниця. На прилеглому відрізьку вулиці виявлені сліди
старовинних поховань, які не можна віднести до погосту іншої церкви³³.

Середмістя. Власне місто – це торгово-ремісничий посад, центр якого
принаймні вже з XIII ст. розвивався за межами Окольного міста, навко-
ло Ринку перед в'їзною брамою. З включенням Луцька у 1225 році до скла-
ду могутнього Галицько-Волинського князівства, він починає інтенсивно
забудовуватись. Відсутність вільної площі на території дитинця і окольного
міста привела до забудови третьої ділянки – в закруті Стиру. Згідно
з геологічними дослідженнями, первісний пагорб у цьому місці, площа
верхнього майданчика якого не перевищувала 1 га, піднімався невисоко
над рівнем води у р.Стир і міг затоплюватися у допоселенський період під
час великих повеней. З часом його площа поступово зростала, чому спри-
яли розміщені навколо значні ділянки підвищень у заплаві, які спочатку
заселялись тимчасово, а в міру наростання культурного шару забудовува-
лись постійними спорудами.

Вершина ринкового пагорба (утворився з культурних нашарувань) з
часу формування міста (VIII–IX ст.) входила до складу його території. Про
це свідчать рештки заглибленого дерев'яного житла каркасно-стовпової
конструкції з глиняно-кам'яною піччю, виявленою на глибині понад 7 м
від сучасної поверхні. Культурний шар цього часу, досліджений на значній
площі пагорба, всюди перекритий шаром річкового наміву, який фіксує
значне підняття води у р.Стир протягом IX–X ст. Це припущення знахо-
дить підтвердження у спостереженнях над змінами рівня вологості кліма-
ту в Європі. Саме у період між 800–900-ми роками на території Німеччини,
Англії та Франції історичні хроніки фіксують почастішання великих по-
веней, які спричинили підняття рівня води в ріках та зростання вологості
клімату. Подібні процеси відбувалися і в Україні, щоправда, дещо пізніше
– у X ст. Вони періодично повторювались через певні проміжки часу, од-
нак, через швидкий ріст культурного шару пагорба, наслідки повеней для
його жителів давалися взнаки дедалі в меншій мірі. Розташування торго-

во-ремісничих посадів княжих міст на понижених ділянках берега, що могли затоплюватись під час повеней, є типовим явищем. Так, наприклад, був розташований київський Поділ, на заплавах підвищеннях розташовувались торгово-ремісничі посади Чемерина, Заречеська та сотень селищ Волині середини X–XIV ст.³⁴.

Культурні нашарування X–XIV ст. прорізає лише один суцільний та чіткий прошарок згарищ – слідів великої пожежі. Він утворився в середині XIII ст. в період монголо-татарської навали. У культурному шарі другої половини XII–XIII ст. значно багатшає асортимент знахідок на вказаному пагорбі, що пояснюється не лише зростанням міста, але й, очевидно, початком формування Ринкового майдану, необхідного для залучення до місцевої торгівлі купців, які пересувались трансєвропейським торговельним шляхом Захід-Схід через територію Волині. Тут знайдені шматки полив'яного золотоординського посуду, срібна гривна новгородського типу, шкарлупа кокосового горіха тощо³⁵.

На досліджених ділянках особливо яскраво виявилися консервуючі властивості вологого ґрунту. Цьому, мабуть, сприяла, окрім глибокого залягання середньовічних культурних шарів, також наявність значної кількості дубильних речовин. Як з'ясувалося в процесі розкопок, принаймні з XIV ст. на цій частині Ринку знаходився “шевський ґрунт”, на що вказує документ 1658 р.³⁶. Саме з культурними шарами XIV–XV ст. пов'язані численні рештки дерев'яних будівельних конструкцій шевського кварталу.

Зі східного боку до шевського ґрунту прилягала невідома досі храмова ділянка, яку ідентифіковано за сукупністю даних з церквою св.Іоанна Хрестителя, порожній плац якої фігурує у документах під 1584 та 1607 роками³⁷. На площі дворової прибудови до існуючих фундаментів XVII ст. по вул.М.Драгоманова на глибині 4–4,5 м у 1992–1993 рр. археологічною експедицією заповідника виявлено дерев'яну основу тризрубної церкви та дзвіниці і поряд близько 19 поховань за християнським обрядом³⁸.

Фіксація храмової ділянки у східному куті площі Ринок увінчує реконструкцію будівельної композиції цієї частини Старого міста. Ринок, що утворився на перетині основних магістралей пагорба – Широкої та Троїцької вулиць, був обставлений, переважно по кутах, значнішими церквами: св.Покрови та церквою, яка пізніше використовувалась як костел св.Якова – із заходу, св.Духа – з півночі, св.Миколи – з півдня. Забудова східного і західного кутів ринку вже у XIII–XIV ст. безпосередньо вказує на час завершення формування головного торгового осередку Старого міста.

Вже для середини – другої половини XIII ст. зафіксовано активне освоєння під міську забудову заплавах територій. Так, у розкопі 1989 р., у північній частині острова, виявлено рештки паль, забитих у піщаний

грунт заплави з культурними відкладеннями XIII ст. Знахідки кістяних “лошил” свідчать про зв’язок будівель з обробкою шкіри³⁹. Певний час існувала третя дерево-земляна лінія оборони, що становила “паркан око-ло міста”, рештки якої виявлені під час будівництва південніше Покровської церкви. У XVIII ст. смуга цього валу вже була зайнята новою забудовою, яка поширюється далеко на захід, охоплюючи ділянки вздовж існуючого нині берега. Таким чином, протягом XIII–XIV ст. на західному майданчику острова, на базі неукріпленого торгового передмістя, формується типове середньовічне місто.

Передмістя. Характерною рисою міста є розташування його передмість на обох берегах ріки. Найважливішим був правобережний посадський район, серцевина якого – урочище “Хмельник”. Воно знаходилося на мисі, обмеженому з напільного боку заплавою Стиру, глибокими ярами та долиною річки Яровиці (Сапалаївки). З огляду на зручність для заселення топографію, у X–XIII ст. територія урочища могла зажди скласти єдиний поселенський комплекс з прилеглою острівною частиною заплави. Згодом у XII–XIV ст. розвиток цього посаду продовжився, що засвідчується існуванням тут шести церков та двох монастирів. Останні, як стверджено у грамоті князя Свидригайла від 1429 р., були засновані князями Володимиром Мономахом та Васильком Романовичем у XII–XIII ст.⁴⁰. С.В. Терський висловлено здогад, що в процесі остаточної християнізації населення Лучеська Пречистенський монастир на Святій горі та Василівський на Градній замінили дохристиянські святилища, яким жителі околиць у період так званого “двовір’я” XII–XIII ст. продовжували по традиції поклонятись⁴¹. Посвячення церков цієї частини міста дозволяє за аналогіями з іншими містами Галицько-Волинської держави визначити найдавніші та, очевидно, найзначніші храми. Так, аналогічно Львову та Звенигороду, церква св.П’ятниці фіксувала розташування приміського торжища, а церква св.Георгія з монастирем поруч увінчувала, аналогічно як і у Львові, найближчий до середмістя високий пагорб. Приблизно таке ж ситуаційне розміщення церков св.П’ятниці та св.Георгія було у княжому Володимирі. Церкви Різдва та Воскресіння у Львові в XV ст., як і на Хмельнику в Луцьку, стояли неподалік П’ятницького передмістя на Підзамчу. Можливо, така подібність у розташуванні храмів могла бути не випадковою. Лучеськ Великий та Львів у XIV–XV ст. були найбільшими українськими містами, їх імена як торгових партнерів фігурують поряд у багатьох документах цієї доби. Кількість церков на Хмельнику (існувала ще Михайлівська) вказує на значну вагу передмістя у структурі міста, що цілком знаходить підтвердження у археологічних матеріалах княжої доби⁴².

Найкраще дослідженим в археологічному відношенні посадом Лучеська є урочище Гнідава. Як і Хмельник, з напільного боку його територія частково була захищена болотистою долиною та крутими берегами Застирку. У слов'янський період населення урочища в числі інших груп поселень долини р. Стир брало участь у містотворчих процесах. Забудова Гнідавської гірки поновилась у XII–XIII ст. Вона зберігала свою ремісничу специфіку протягом всього періоду існування.

Серед посадських районів Лучеська, що безпосередньо межували із Старим містом, було урочище Красне з відомим Спаським монастирем. Найімовірніше його місцезнаходження є городище в с. Чернчиці, використане Чернчицьким Спаським монастирем у XVII ст.⁴³ На кладовищі, що фіксує монастирище, знаходять брусову цеглу XIII ст. (товщиною 10 см). Численні напівземлянкові споруди, виявлені тут під час земляних робіт 1930-х рр., датуються раннім середньовіччям⁴⁴.

Отже, аналіз археологічних матеріалів IX–X ст., виявлених в Луцьку, дає підстави стверджувати, що історію міста слід починати з другої половини X ст. Виявлення незначної кількості археологічного матеріалу VII–VIII ст. в межах Окольного міста наводить на думку, що слов'янське поселення функціонувало тут ще до появи міста. Однак зараз ми не можемо з впевненістю говорити про правонаступництво між ним і Луцьком, як міським утворенням X ст.

У світлі проведених за останні роки археологічних досліджень княжий Лучеськ виступає типовим руським містом, що виросло з племінного “кореня”. Його значення як центру Східної Волині випливало не тільки із зручного географічного розташування, але й з давніх історичних традицій. Останньою обставиною можна пояснити швидке зростання території, залежної від Лучеська, починаючи з середини XII ст., та поступовий занепад конкуруючих з ним на цій території міст (наприклад, Пересопниці) у подальшому історичному розвитку.

Таким чином, Луцьк в другій половині X–XIII ст. складався з трьох соціально-топографічних частин: дитинця, окольного міста (посаду) і середмістя. Князівсько-боярський дитинець, де зосереджувались органи влади і управління (в тому числі церковного), немовби протистояв посаді, населеному переважно демократичними прошарками. Зручність мікрогеографічної території, на якій виникло місто, сприяла його чіткій стратифікації. Дитинець Луцька X–XIV ст. розміщувався на найвищому пагорбі, де сьогодні знаходиться середньовічний замок, окольне місто і середмістя локалізувалися в межах острова. Поселення околиць Луцька, які були його невід'ємною частиною, знаходились у радіусі трьох кілометрів від дитинця і посаду.

Отже, дослідження соціо-топографічної структури Луцька X–XIV ст. дає підстави стверджувати, що княжий Луцьк в той час виступав важливим економічним й політико-адміністративним центром, а також оборонним форпостом Руської держави та Галицько-Волинського князівства на його західному кордоні, в архітектурно-планувальній структурі якого досить добре відбилися місцеві містобудівні норми.

Примітки

1. *Перлиштейн А.* Луцк и его древности // Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. – М.: Университетская типография, 1851. – Кн.9. – С.29-38; *Левицкий О.* История одного древнего волинского храма // Киевская старина. – 1903. – Январь. – Т.LXXX. – С.70-90; *Орда Л.* Краткий исторический очерк г.Луцка и памятники старины, поныне в нем сохранившиеся. – Луцк, 1897. – 21 с.
2. *Кучинко М.М.* Про час спорудження і ранню історію Луцького замку // Укр. істор. журнал. – 1985. – №10. – С.144-146.
3. *Терський С.В.* Старожитній Лучеськ у світлі археології // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк: ЛДКЗ, 1998. – С.6-28.
4. *Троневиц П.О.* Луцький замок. – Луцьк, 2003. – 198 с.
5. *Малевская М.В.* Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII века // Древнерусское искусство. Исследования и атрибуции. – СПб., 1997. – С.9-35.
6. *Колосок Б.В., Метельницький Р.Г.* Луцьк: архітектурно-історичний нарис. – К., 1990. – 192 с.
7. *Костомаров Н.И.* Русские нравы. Домашняя жизнь и нравы великорусского народа. Исторические монографии и исследования. – М.: Чарли, 1995. – С.7.
8. Літопис Руський / Пер. з давньоруськ. Л.Є.Махновця; Відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С.271.
9. *Терський С.В.* Старожитній Лучеськ. – С.10.
10. Там же. – С.11.
11. Там же. – С.12.
12. *Говденко М.М., Кучинко М.М.* Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке // Археологические открытия 1978 года. – М., 1979. – С.319-320.
13. *Кучинко М.М.* Про час спорудження... – С.145.
14. *Терський С.В.* Старожитній Лучеськ... – С.14.
15. *Левицкий О.* Назв. праця. – С.72.
16. Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во точной литературы, 1962. – Т.2. – Стлб.926.
17. *Колосок Б.В., Метельницький Р.Г.* Назв. праця. – С.83.

18. *Малевская М.В.* Отчет об археологических раскопках за 1984 г. // Архив Луцкого державного історико-культурного заповідника (далі – ЛДКЗ). – №137. – С.15.

19. *Грушевський М.* Історія України-Русі. – К.,1992. – Т.ІІ. – С.385.

20. *Малевская М.В.* Церковь Иоанна Богослова в Луцке. – С.11.

21. *Терський С.В.* Старожитній Лучеськ... – С.15.

22. Там же. – С.15.

23. *Рожко В.* Православні монастирі Волині. – Луцьк, 1997. – С.12.

24. *Орда А.* Назв. праця. – С.15.

25. Архив ЮЗР. – К., 1859. – Ч.1. – Т.1. – С.182, 207.

26. *Перлштейн А.* Назв. праця. – С.34.

27. *Сайчук Б.* Топографія церковних погостів на обширі луцьких замків та їх забудова // Архітектура Волині: історія та сучасність. Тези конференції в м.Луцьку. – К., 1992. – С.31.

28. Состояние церквей г.Луцка и имений Луцкой епископии в 1607 г. // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. – К.: Типо-Литография и Переплетная И.Крыжановского, 1916. – Вып.2. – С.46.

29. *Перлштейн А.* Назв. праця. – С.34.

30. *Сайчук Б.* Топографія церковних погостів... – С.31.

31. Состояние церквей г.Луцка... – С.46.

32. *Сайчук Б.* Топографія церковних погостів... – С.31-32.

33. *Сайчук Б.Т.* Локалізація церкви св.Катерини в Луцьку на основі джерел XVI–XVII ст. // Минуле і сучасне Волині: Проблеми джерелознавства. Тези доповідей та повідомлень VII Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1994. – С.46.

34. *Терський С.В.* Старожитній Лучеськ... – С.16.

35. Там же. – С.18.

36. Інвентар Луцького замку і перелік міських і цехових привілеїв жителям Луцька. Інвентар Луцького замку і староства, наведені у люстрації луцького староства 1658 р. // Луцьку 900 років: Збірник документів і матеріалів. – К, 1985. – С.286.

37. *Сайчук Б.* До питання про локалізацію церкви Іоанна Хрестителя на луцькому ринку // Велика Волинь: минуле й сучасне. Тези міжнар. краєзн. конференції. – Житомир, 1993. – С.146.

38. *Терський С.В.* Старожитній Лучеськ... – С.19.

39. *Терський С.В.* Звіт про роботу ранньосередньовічної експедиції заповідника на території Старого міста та в його околицях. – Луцьк; Львів, 1990 // Архив ЛДКЗ. – №336. – С.10.

40. Архив ЮЗР. – К., 1859. – Ч.1. – Т.1. – С.181.

41. *Терський С.В.* Старожитній Лучеськ... – С.20.
42. Там же.
43. Девятисотлетие православия на Вольни (992–1892 гг.). – Житомир: Типо-Литография Е.П.Льва, 1892. – Ч.П: Статистические сведения о приходах Вольнской епархии. – С.58.
44. *Терський С.В.* Старожитній Лучеськ... – С.22.

Summary

The article analyses social and topographical structure as well, as peculiarities of feudal Lutsk planning. It also determines the location of separate socio-topographical parts (Dytynets, Okolne Misto, Seredmistia) by means of research of markets areas, district with their buildings. The work investigates main stages of Luchesk fortification development, localizes architectural buildings, determints peculiar features of suburbs (outskirts) plaument.

Одержано 19 квітня 2005 р.

УДК 903.3(477.4)“12”

С.В.Пивоваров

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ВАСИЛЕВА

У статті аналізуються дані писемних джерел і археологічні матеріали з літописного Василева у Середньому Подністров'ї. Дослідження городищ, поселень, могильників, житлових і виробничих споруд, решток печерного монастиря в околицях сучасного Василева, а також синхронних пам'яток з лівого берегу Дністра дозволяють автору стверджувати, що літописне місто мало складнішу структуру, ніж вважалося раніше, і розташовувалося на обох берегах ріки.

Ключові слова: Середнє Подністров'я, літописний Василів.

Всебічне вивчення соціально-економічного, політичного та культурного розвитку давньоруських міст займає важливе місце у вітчизняній історіографії. Повідомлення писемних джерел, археологічний матеріал, який постійно поповнюється, дозволяють отримати важливу інформацію про генезис середньовічних міст України, визначити особливості, шляхи та хронологічні рамки їх розвитку.

Одним із регіонів Давньої Русі, де проходили інтенсивні процеси феодалізації та формувалися міста, відноситься й Середнє Подністров'я.